

ADANA 2015
ULUSLARARASI
İSLÂM & TIP
(TİBB-I NEBEVÎ)
KONGRESİ
BİLDİRİLERİ

07-10 EKİM 2015

ADANA

ISBN: 978-975-487-215-6

Adana 2016

Tıbb-ı Nebevî'nin Vahiy Kaynakları

Doç. Dr. İbrahim KUTLUAY

İ.K.Ç.Ü. İslâmi İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi

Özet

Tarih boyunca İslâm âlimlerinin ve müslümanların ilgisine mazhar olan tıbb-ı nebevînin bilhassa alternatif tıpla birlikte tekrar dikkatleri üzerine çektiği görülmektedir. Bu ilginin sebeplerinden en önemlisi, onun belli ölçüde vahye dayandığı önkabulüdür. Ancak tıbb-ı nebevînin vahiy kaynaklı olup olmadığı ya da ne ölçüde vahiy mahsülü olduğu, İslâm âlimleri arasında tartışmalıdır ve bu konuda üç farklı görüş ortaya çıkmıştır. Ayrıca tıbb-ı nebevînin vahiy kaynaklarının tesbit edilmesi, onun değerini ve bağlayıcı olup olmadığını ortaya koyabilmek bakımından zaruridir. Bu sebeple çalışmamızın temel konusu, tıbb-ı nebevînin vahye istinat edip etmediğinin ya da ne ölçüde vahiy mahsülü olduğunun ve diğer kaynaklarının belirlenmesidir. Elinizdeki çalışma söz konusu görüşleri incelemeyi hedeflemektedir. Tıbb-ı nebevîye dair hadislerin sıhhati ve değeri, günümüzde geçerli olup olmadıkları, modern tıpla uyuşup uyuşmadıkları, bu çalışmayı dolaylı olarak ilgilendirmekte ve çalışmamızın asıl konusunu teşkil etmemektedir.

Giriş

Tıbb-ı nebevî tabiri kısaca, “Resûl-i Ekrem’in Kur’an’a ve gayr-i metlûv vahiy’e, içinde yaşadığı toplumun kültürel birikimine ve şahsi tecrübesine dayanarak edindiği, bir kısmını kendi hayatında tatbik ettiği, ayrıca ashâbına ve ümmetine tavsiye ettiği tıbbî uygulama ve öğütler” diye tanımlanabilir. Tıbb-ı nebevî; tıbbu’l-vikâf (koruyucu tıp), tıbbu’l-ilâcî (tedavî edici tıp) diye iki ana başlık altında değerlendirilebilir. Tıbb-ı nebevînin kapsamı ise hıfzı’s-sıhha, temizlik (hijyen), helal ve temiz gıdalarla dengeli beslenme, hastalığı ve şifayı Allah’tan bilme, her hastalığın devasının yaratıldığına inanma, tedaviyi ihmal etmeme, mâneviyatı ve moral gücünü yüksek tutma, sadece görünen ve hissedilen maddî hastalıkların yanında ruhî hastalıkları da dikkate alma, tedavide bitki, yiyecek ve içeceklerin hassalarından yararlanma, dua ve rukye gibi usulleri de ihmal etmeme şeklinde özetlenebilir. Çalışmamızın başlığını teşkil eden vahiy kaynakları terki bindeki “kaynak” kelimesi ile Allah Resûlü’nün tıbbî bilgisini nereden aldığını kastediyoruz.

Ümmetine karşı çok düşkün ve merhametli olan Resûl-i Ekrem, ümmetinin hastalıklardan korunması ve tedavisi ile de ilgilenmiştir. İslâm’daki önemine binaen tıbbî dinî ilimler arasında değerlendiren İslâm âlimleri vardır. Hatta bazı âlimler tıbbın kaynağının ilahî olduğunu ve onun temel esaslarının peygamberlere vahiy ile bildirildiğini,

daha sonra tıbbın beşerî tecrübelerle geliştirildiğini ileri sürmüşlerdir. Hayatın her alanına hitap eden İslâm'ın, tıba verdiği önem, Hz. Ali'ye (r.a.) ya da İmam Şâfiî'ye (ö. 204/820) atfedilen "ilim ikidir; din ilmi ve beden ilmi" sözüyle veciz bir şekilde ifade edilmektedir. Muhaddisler Allah Resûlü'nün tıba dair hadislerine eserlerinde yer vermişlerdir. Meselâ İmam Mâlik el-Muvatta'nın Kitabü'l-'Ayn bölümünde tıpla ilgili bazı hadisleri tahrir etmiş, İmam Buhârî'den itibaren ise hadis kitapları Kitâbü't-Tıbb bölümüne yer vermişlerdir. Ancak bu konudaki hadisler sadece mezkûr bölümlerde değil Kitâ-bü't-Tahâre, Kitâbü'l-Et'ime, Kitâbü'l-Eşribe, Kitâbü'l-İman ve Kitâbü'l-Edeb gibi bölümler içinde de yer alabilmektedir. Müteakip asırlarda İslâm âlimleri tıbb-ı nebevî üzerine zengin bir literatür vücuda getirmişlerdir.

Bununla beraber hadis kitaplarında bir bölüm teşkil eden ve müslüman âlimlerin ilgisine mazhar olup hakkında müstakil eserler telif edilen tıbb-ı nebevî ile ilgili bazı problemler ve tartışmalar da bulunmaktadır. Tıbb-ı nebevî konusunda her şeyden evvel cevaplanması gereken soru ise Hz. Peygamber'in (a.s.) söz ve davranışlarının ne ölçüde ilâhî kontrol altında olduğudur. Bu soru da temelde Hz. Peygamber'in Kur'an dışında vahiy alıp almadığı meselesine dayanmaktadır.

Biz bu çalışmamızda tıbb-ı nebevîye dair hadislerden ve sünnetten hareket ederek Allah Resûlü'nün sağlıkla ilgili evrensel nitelikteki prensipleri ve kendisinden asırlar sonra keşfedilen bazı tıbbî meseleleri vahiy almaksızın bilip bilemeyeceğini ya da ne ölçüde ve nasıl bildiğini değerlendireceğiz. Konumuzun sınırlarını aşmamak için tıbb-ı nebevîde tavsiye edilen bitki, yiyecek ve ilaçlarla ilgili birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

1. Tıbb-ı Nebevî Vahiy İlişkisi

Tıbb-ı nebevî vahiy ilişkisi, "sünnet - vahiy ilişkisi" tesbit edilmeden anlaşılabilir. Geleneksel görüş, tıbbî, ilâhî kaynağa dayandırır. Buna göre tıbbın temel ilkeleri ve ilk tıp bilgileri Allah tarafından peygamberlere vahyedilmiş, bu bilgiler daha sonra tecrübe, gözlem ve kıyasla geliştirilmiştir. Bu sebeple İslâm âlimleri içinde tıbb-ı nebevînin vahiy mahsulü olduğu görüşünü benimseyenler, bitkilerin hassalarının Allah Resûlü 'ne haber verilmiş olduğuna dayanmaktadırlar. Nitekim tıbb-ı nebevîye dair bazı kaynaklarda, Süleyman'a (a.s.) bitkilerin ne için yaratıldıklarının bildirildiği, onun da bunları tespit ettiği kaydedilmektedir. Keza bazı hadisler, Hz. Peygamber'e tıbbî bilgilerin Allah Teâlâ tarafından öğretildiğini haber vermektedir. Bu tür vahiy, Kur'an'da yer almayan ve vahy-i gayri metlûv tabir edilen vahiy türü içinde değerlendirilmiştir. Şimdi sünnetin kaynağı hakkındaki görüşlere kısaca işaret etmek istiyoruz.

Sünnetin kaynağına dair İslâm âlimlerinin görüşleri:

- a. Resûl-i Ekrem'in vahyin murakabesinde ve her sözünün vahiy olduğu,
- b. İlk görüşün tam tersine, onun Kur'an dışında vahiy almadığı,
- c. Bazı konularda -az da olsa- Kur'an dışında vahiy aldığı şeklinde üç kategoride özetlenebilir. Bu görüşler içinde bizim benimsediğimiz üçüncüsüdür.

Sünnetin vahiyle ilişkisi kaçınılmaz olsa da Resûlullah'ın vahiy alan ve vahyin murakabesinde peygamber olmasının yanında, beşer olduğunu da akıldan çıkarmamak ve bu dengeyi iyi kurmak gerekir. Beşer oluşu Resûlullah'ın aklını ve cüzi iradesini kullanmasını gerektirir. Hz. Peygamber'in yetkisi dâhilindeki içtihatları ve kanaat beyanlarında, beşer olmasının gereği, doğruya isabet edebildiği gibi hata etme ihtimali de vardır. Vahiy ise onu, kimi zaman teyid, kimi zaman tashih, kimi zaman da zımnen takrir şeklinde tezahür etmektedir. Gayr-i metlûv vahye dayanmıyorsa tıpla ilgili hadisleri bu

çerçevede değerlendirmek gerekir. Aşağıda bunları müstakil başlıklar altında değineceğiz.

2. Tıbb-ı Nebevînin Kaynakları

Kanaatimizce tıbb-ı nebevînin kaynaklarını ilâhî (Kur'ân vahyi ve gayri metlûv vahiy) ve beşerî olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Zira Allah Resûlü'nün geçmiş milletlerin tıbbî bilgilerinden, çevre kültürlerden ve içinde yaşadığı toplumun tecrübelerinden yararlandığı inkâr edilemez.

a. Vahiy

aa. Kur'ân-ı Kerîm

Hiç şüphe yok ki tıbb-ı nebevînin ilk kaynağı, sağlıkla ilgili temel prensipler vaz'eden Kur'ân'dır. Her ne kadar Kur'ân bir tıp kitabı olmasa da onda tıpla ilgili birtakım ilkeler yer almaktadır; zira şeriatın tam olarak yerine getirilebilmesi için her şeyden evvel beden ve ruhen sağlıklı olmaya, dolayısıyla tıba ihtiyaç vardır. Nitekim Kur'an kalplerin ve bedenlerin hastalığından söz ederek temelde hastalıkları iki katedride ele almaktadır. Biz bunlara ruhî ve bedenî hastalıklar da diyebiliriz.

Kalbî hastalıkların yanında prensiplerine uyulması hâlinde bedenî hastalıklara şifa, dünyevî ve uhrevî saadetin rehberi olan Kur'ân'da tıp üç esasa dayanmaktadır. Bunlar:

a. Bedenlerin ve gönüllerin ıslahı (ki bu dünya ve âhîret mutluluğunu kazanmamız için gönderilen şeriata tâbi olmakla mümkün olur),

b. Sağlığın korunması,

c. Hastalıkların tedavi edilmesidir.

Hemen belirtelim ki Kur'ân, bu temel prensipler üzerinde genel 'hatlarıyla' durmuş, tafsilatını ise Resûl-i Ekrem'e (a.s.) ve kıyas, işaret ve istidlal yolları ile elde edilmesi için akl-ı selime ve sağduyuya bırakmıştır. Bu çerçevede sağlıkla ilgili temel ilkeleri kısaca değerlendirmek faydalı olacaktır.

Her şeyden evvel Kur'ân temizliği esas alır; zira hastalıklara sebep olan mikroplar hijyenik olmayan ortamlarda bulunup çoğalırlar. Bu sebeple Kur'an; abdest ve gusülle beden, necasetten kaçınılması ve namaz kılınacak yerin temiz olması gibi şartlar getirerek hem beden hem çevre temizliğini amaçlar.

Kur'ân'ın sağlıkla ilgili ikinci temel prensibi, temiz, helal ve sağlıklı gıdalarla beslenilmesidir. Bu sebeple Kur'ân'da alkol, domuz eti, leş ve kan gibi vücuda zararlı bütün yiyecek ve içecekler haram kılınmıştır. Sağlığa zararlı olduğu günümüzde daha da tartışmasız ve sabit hâle gelen sigara, fukahâ tarafından hoş görülmemiş, İslâm'ın ilkeleri esas alınarak her türlü uyuşturucu haram sayılmıştır. Nitekim temel ilkelerini Kur'ân'dan alan tıbb-ı nebevîde olduğu gibi modern tıpta da rehabilitasyon, sağlığın korunması, beden ve çevre temizliği, zararlı şeylerden perhiz, düzenli ve sağlıklı beslenme, mideyi fesada uğratacak şeylerden kaçınma gibi hususlara büyük ehemmiyet verilmektedir.

Kur'ân'da sağlığa dair diğer bir ilke, vücudu hastalığın her türüne karşı korumaktır. Buna koruyucu hekimlik (tıbb-ı vikâî) denilmektedir. Bu sebeple, Şâfi isminin sahibi olan Allah Teâlâ "...Bilirseniz sizin için daha hayırlıdır" buyurarak insan vücuduna pek çok faydası bulunan orucu emretmiştir. Allah, kullarına "nimetlerini tamamlama" gibi bir hikmetle, dolaşım sisteminin harika bir koruyucusu olan abdesti, ruh ve beden sağlığımızın iksiri olmasının yanında davranışlarımızı düzelten ve ahlâkımızı güzelleştiren

namazı farz kılmış, ayrıca hastaların oruç tutmayabileceklerini beyan buyurarak esasen sağlığı korumayı hedeflemiştir. Keza başından rahatsız olan ihramlının ihramdan çıkarken tıraş olma zorunluluğu yoktur. Dahası idrar, gaita, kusma, aksırma, uyku, açlık, susuzluk gibi şeylerin tehir edilmesi insan sağlığına zararlı olduğundan buna yol açabilecek sebepleri ortadan kaldırmaya yönelik Kur'ân'da emirler vardır. Teyemmüm âyeti buna delil olarak gösterilebilir. "Nefislerini öldürmeyiniz" âyeti, teyemmümün cevazına delil sayılmıştır. "Sizden her kim o günlerde hasta veya yolcu olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde oruç tutar" âyetinde sağlığın korunması gözetilmiştir.

Kur'ân tıbbı dair prensiplerin yanında spesifik bazı yiyeceklerin değerine dikkatimizi çekmekte; bal, kuş eti, zeytin ve zeytinyağı, zencefil gibi bazı yiyeceklerin ve bitkilerin birtakım özelliklerini öne çıkarmaktadır. Örnek olarak "Onda insanlar için bir şifa vardır" âyetinde balın şifa özelliğine vurgu yapılmaktadır.

Bunlardan başka, Kur'ân, her detaya girmedeği için, Resul-i Ekrem'e uyulmasını, getirdiği hükümlerin kabul edilip yasak ettiği şeylerden kaçınılmasını emretmekte, Allah Resûlü'nün güzel şeyleri helal, pis şeyleri haram kıldığına ve onda güzel bir örnek olduğuna dikkat çekmektedir.

ab. Gayr-i metlûv vahiy

İslâm âlimlerinin çoğunluğu, Hz. Peygamber'in Kur'an'da yer alan vahyin dışında da vahiy aldığını kabul etmektedirler. Bu sebeple onlar vahyi -farklı adlandırmalar olsa da- vahiy-i metlûv ve vahiy-i gayri metlûv diye ikiye ayırmışlardır.

Genel mânada bir tabip olmasa da kalplerin bir tabibi ve ümmetinin sağlığıyla ilgilenen bir resûl olarak Hz. Peygamber'e Allah Teâlâ tarafından bazı tıbbî prensip ve bilgilerin öğretildiğinde şüphe yoktur. Kendisine öğretilen söz konusu temel prensipler, vahiy-i gayri metlûv tabir edilen vahiy türü içinde değerlendirilmektedir. Bunu birkaç örnek üzerinden delillendirmek istiyoruz:

Yahudi âlimlerinden biri, çocuğun nasıl meydana geldiğini ve cinsiyetini belirleyen faktörleri sorduğunda Resûlullah (a.s.) onun sorusuna cevap vermiş, bunun üzerine yahudi, "Vallahi doğru söyledin, sen hakiki bir peygambersin" itirafında bulunmuştur. Resûl-i Ekrem orada hazır bulunan ashâbına "Ben onun sorduklarının cevabını bilmiyordum, o anda bana Allah Teâlâ bildirdi" buyurmuştur. Keza anne rahminde çocuğun ne zaman canlandığına ve ona kaç günlükken ruh üflendiğine dair hadisler, mirac gecesinde görüştüğü meleklerin kendisine ve ümmetine kan aldırma (hacamat) tavsiye etmeleri ve Cebrail'in misvak kullanmayı salık vermesi gibi hususlar bu kategoride değerlendirilebilir. Aynı şekilde mikrobun bilinmediği bir çağda karasineğin bir kanadında zehir, diğer kanadında panzehir olduğuna işaret eden hadis, ayrıca "Sakallarınızı hilalleyiniz (parmaklarınızla suyu içine temas ettiriniz), tırnakların kısaltınız, zira şeytan tırnaklarınızın arasında barınır" hadisi ile mikrobun o günün insanına daha kolay yoldan anlatabilmek için şeytana benzetilerek anlatılması son derece önemlidir. Ayrıca hadislerde veba olan yere girilmemesi, veba olan yerden de çıkılmaması emri, sağlıklı develerin hasta devenin yanına yaklaştırılmasının yasaklanması bulaşıcı hastalıklara karşı karantina uygulamasına delalet etmektedir. Bütün bunların ümmi bir peygamberin vahiy olmaksızın kendiliğinden bilemeyeceği tıbbî hususlardan olduğunu düşünüyoruz.

Bu sebeple tıbb-ı nebevînin vahiy kaynaklı olduğunu savunan Mahmûd Nazım Nesimî, bu görüşüne delil aldığı hususlardan biri, "Mantar ekip dikmeden Allah'ın kudreti ile kendiliğinden yetişir; suyu (bazı) göz hastalığına şifadır" rivayetidir. O, İslam'dan önce Arapların mantarın bu hassasını bilmediklerini, ayrıca Yunan tıbbında mantarın bazı göz hastalıklarını tedavide kullanılmadığını belirterek dolayısıyla bu

bilginin ilâhî kaynaklı olduğunu, zira Hz. Peygamber'in kendiliğinden böyle bir şeyi bilmesinin mümkün olamayacağını vurgular.

Ancak burada dikkat çekmemiz gereken birkaç husus bulunmaktadır: Bunlardan ilki, göz hastalıklarının çeşitlerinin ve sebeplerinin tam olarak tanınmadığı ve tıbbın fazla gelişmediği bir çağda mantardan yararlandırıldığıdır. Unutulmaması gereken ikinci husus, mantarın hangi türünün ne tür bir göz hastalığına şifa olduğudur. Diğer ise aynı sonucun her hastada gerçekleşip gerçekleşmediğidir. Bizim burada verdiğimiz örnekler, ihtisas alanlarının alabildiğine geliştiği çağımızda, göz hastalıklarını mantarla tedaviyi teklif etmek değil, o günün şartları altında Arap kültüründe ve Eski Yunan'dan gelip (Galenik tıp) Bizans ve İran'la devam eden dönemin tıbbında bilinmeyen ve kullanılmayan bazı uygulamaların ilahî kaynağa dayanmış olabileceğine vurgudan ibarettir.

Hadislerde "İki şifaya sarılınız: Bunlar bal ve Kur'an'dır" buyurulmuştur. Bal; bedenî, Kur'an ise özellikle kalbî ve rûhî bir şifadır. Resûl-i Ekrem'in karnı ağrıyan kimseye âyetlerde şifa diye övülen bal şerbetinin içirilmesini tavsiye etmesi dikkat çekicidir. Bununla birlikte İbn Hacer, kişinin iman derecesine göre tıbb-ı nebevînin tesirinin değişebileceğini vurgular. Ona göre Kur'an, temiz kalplere fayda verdiği gibi tıbb-ı nebevî de temiz bedenlere faydalıdır. Mantarla ilgili olarak yaptığımız değerlendirmeler, bal için de geçerlidir. Karın ağrısı çok genel bir ifadedir. Hâlbuki dâhiliye ve gastroloji uzmanlarının sahası olan bu konuda, karındaki ağrının ne tür bir ağrı olduğu, sebepleri ve belirtileri çok yönlü tahlil ve tetkiklerle teşhis edilmeden günümüzde bal şerbeti içilmesini tavsiye etmek hadisleri doğru anlamamaktır.

Hadis kaynaklarımızda çörekotunun ölüm hariç her derde deva olduğu, acve hurmasında zehirlenmeye karşı şifa özelliğinin bulunduğu ile ilgili rivayetler de yer almaktadır. Bununla birlikte çörekotu, ölüm hariç, her derde deva ise ondan başka ilaç aramamak gerektiği, hâlbuki diğer hadislerde farklı bitki ve ilaçların tavsiye edildiği şeklinde itiraz gelebilir. Bu hadisin çörekotunda pek çok faydanın bulunduğunu mübalağa yoluyla ifade şeklinde anlaşılmalıdır. Konuyla ilgili hadislerde geçen acve hurmasının zehirlenmeye karşı etkili olduğu yönündeki hadisleri âlimler:

- a. Bunun sırf acve hurmasının özelliğinden değil Resûlullah'ın duasının bereketi sebebiyle olduğu,
- b. Bu hassanın her zaman için geçerli olduğu ya da
- c. Peygamberimiz (a.s.) zamanına ve Medine'ye has olduğu şeklinde üç farklı görüş ileri sürmüşlerdir.

En isabetli yol, peşin kabul veya reddetmek yerine, bunun geçerliliğinin tıbbî deneylerle test edilmesidir. Bu sebeple tıbbî hadisleri değerlendiren Hattâbî (ö. 388/988), tedavinin şahsiliğini, tavsiye edilen bitki ve ilaçların herkes için geçerli (umumi) olmayabileceğini belirterek Allah Resûlü'nün herhangi bir şahsa tavsiye ettiği ilaç ya da duanın başka biri için aynı etkiyi sağlamayabileceğini ifade eder.

- b. Vahye dayanmayan sünnet ve beşerî tecrübe
- ba. Kıyaslama

Hadis kaynaklarımızda Hz. Peygamber'in kendi dönemindeki bazı milletlerin uygulamalarına bakarak bazı tıbbî tavsiye ve yasaklamalarda bulunduğunu, tıpla ilgili bazı görüş ve tavsiyelerini tashih ettiğini gösteren rivayetler mevcuttur. Buna bir örnek vermekle yetineceğiz. Resûl-i Ekrem, kocanın, çocuğuna süt emziren eşiyile cinsî münasebette bulunmasının (gayle) çocuğa zarar vereceği düşüncesiyle bu fiili yasaklamak istemiş, ancak Rumlar ve İranlılar böyle yaptıkları hâlde bunun çocuklarına zararının

olmadığına dair daha önceki bir duyumunu hatırlayarak mezkûr fiili yasaklamaktan vazgeçmiştir. Bu durum tıbb-ı nebevînin bir kısmının vahye değil kıyaslamaya ve tecrübeye dayandığını ortaya koymaktadır.

bb. Nebevî tecrübe ve kültürel miras

Yaşadığı toplumda bilinen ve çeşitli hastalıklar için kullanılan bazı bitki ve yiyecekleri tedavi maksatlı olarak Resûl-i Ekrem'in ümmetine tavsiye ettiğini, bu noktada kendi tecrübelerinden de yararlandığını görüyoruz. Meselâ karın şişliği rahatsızlığı sebebiyle müşhil olarak sütleğen kullanan eşi Ümmü Seleme'ye (r.a.), tabiatı zehirli olan sütleğen yerine zararsız bitkilerden sinameki ve sennûtтан yararlanmasını tavsiye etmesi, Allah Resûlü'nün fetaneti ve tecrübesiyle bazı bitkilerin özelliklerini bildiğini göstermektedir.

Resûl-i Ekrem Arap toplumunun kültürel mirasından da istifade etmiştir. Arapların Rumlar ve İranlılarla temasları bulunmaktaydı. Eski Yunan'a ve kadim medeniyetlere dayanan, eğitimle öğrenilen bir tıp müktesebatının varlığı inkâr edilemez. Öyle ki Araplar arasında Kuzey İran'daki Cundişapur Tıp Okulu-nda eğitim görmüş Sakif kabilisinden Hâris b. Kelede ve oğlu Nadr b. Hâris gibi bazı tabipler bulunmaktaydı. Allah Resûlü'nün bunlardan istifade etmiş olması ihtimal dâhilindedir.

Hız. Peygamber tıp konusunda gayr-i müslim tecrübeden ve uzmanlardan da yararlanılmasını tavsiye etmiştir. Nitekim onun kalp rahatsızlığına düçar olmuş bazı hastaları, yukarıda bahsi geçen ve dönemin önde gelen hekimlerinden Hâris b. Kelede'ye gönderdiğini biliyoruz. Allah Resûlü'nün yukarıda değindiğimiz gayle hakkındaki açıklaması buna diğer bir örnek olarak gösterilebilir. Bu sebeple Hattâbî (ö. 388/988) ve İbn Hacer (ö. 852/1449) eğitimle öğrenilen ve geleneksel tıp müktesebatını dikkate alarak tıbb-ı nebevîyi, tıbb-ı kıyâsî ve tıbb-ı tecrübî diye ikiye ayırmışlar; ilkinde dünyanın çeşitli yerlerinde uygulanan Yunan tıbbını, diğerine de Peygamberimizin yaşadığı dönemdeki Hind ve Arapların uygulayageldikleri tıbbı misâl vermişlerdir.

İbn Hacer, tıbbı "bedenle ilgili" ve "kalple ilgili" olmak üzere, aynı şekilde iki grupta değerlendirir. Bedenle ilgili olan tıp, bu konuda Resûlullah'tan ve diğerlerinden nakledilen bilgiler olup bunların çoğu tecrübeye dayanır. Kalple ilgili olan ise Allah Resûlü'nün din konusunda Allah'tan aldığı vahiylerdir. O, tıbb-ı nebevînin [bir kısmının] vahye müstenit olduğunu, diğerlerinin ise hisse ve tecrübeye dayandığını belirtir.

Diğer yandan Resûl-i Ekrem, içinde yaşadığı toplumun tecrübesinden yararlanmışsa da bazı uygulamalarını benimsememiş, bazı tıbbî uygulamaları da tashih etmiştir. Meselâ Araplar bademcik iltihabında şişliği sıkarak tedavi etmeye çalışırlardı. Resûl-i Ekrem bunun yerine ûdu'l-hindî (topalak otu) isimli bitkinin suyunun buruna damlatılmasını tavsiye etmiştir. Ayrıca o, alkol içeren ilaçların tedavi amaçlı olarak içilmesini yasaklamıştır.

Allah Resûlü, bazı tıbbî uygulamaların doğrusunu göstererek yapılmasına müsaade etmiştir. Câhiliye döneminde olduğu gibi kendi zamanında da telkin (nefes) yoluyla hastalar tedavi edilirdi. Ancak Câhiliye inancı gereği şifa, Allah'tan gayri varlıklardan umulur yahut uygulanan yöntemin mutlak şifa vereceğine inanılırdı. Resûlullah, okunan dua ve hastaya sarf edilen sözlerin küfür ve şirk unsurları taşıması kaydıyla bu tür tedaviye izin vermiş, dolayısıyla söz konusu uygulama sünnet tarafından tashih ve ibka edilmiştir.

3. Tıbb-ı Nebevînin Değeri ve Bağlayıcı Olup Olmadığı

Tıbb-ı nebevînin bağlayıcı olup olmadığı meselesi, temelde sünnetin bağlayıcı olup olmadığına dayanmaktadır. Biz bu konudaki tartışmaları ayrıntılı olarak ele alacak

değiliz. Ancak şu kadarını belirtelim ki meselenin özü, sünnetin kaç kategoride değerlendirildiği ve tıbb-ı nebevînin bunlar içinde nerede yer aldığıdır. Daha kolay anlaşılması bakımından bu konudaki farklı görüşlere ve tartışmalara kısaca değineceğiz.

Bazı âlimlere göre Allah Resûlü- nün tıpla ilgili açıklamaları, sıradan tavsiyeler olmayıp bazısı vahiyle kendisine bildirildiğinden ümmet için önem arz etmektedir. Nitekim Hattâbî'ye göre, Allah Resûlü'nün tedavi maksatlı zikrettiği metotların çoğu, vahye değil tecrübî kısma dayansa da Hz. Peygamber'e has, vahiy kapsamına girip tabiplerin idrakinin üstünde olan tıp bilgisi de vardır. Vahye dayalı olan tedavi şekli; dua, Allah'a sığınma ve rukye şeklinde ortaya çıkar.

a. Tıbb-ı nebevînin ilahî kaynaklı ve bağlayıcı olduğunu savunanlar

Tıbb-ı nebevînin kaynağı konusunda İslâm âlimleri üç farklı görüş ileri sürmüşlerdir: Bunlar; tıbb-ı nebevînin ilahî kaynaklı olduğu, onun vahiy unsuru taşımadığı, bir kısmının vahye istinat ettiği.

Sünnetin vahiy kaynaklı olduğunu savunanlar, ondan bir cüz olan tıbb-ı nebevîyi de -ister metlûv isterse gayr-i metlûv olsun- vahye dayandırmış olmaktadır. Tıbb-ı nebevî özelinde onun kaynağı problemi ile ilgili olarak âlimlerin görüşlerini değerlendirdiğimizde ilk görüşü savunanların başında İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) geldiğini görürüz. Öyle ki o, tıpla Hz. Peygamber'in getirdiği vahyin münasebeti olmadığını iddia edenleri vahyi ve Hz. Peygamber'in görevini anlamamakla ve böylelerinin onun getirdiği emir ve yasakları idrak etmede yetersiz olduklarını ileri sürer.

Bazı çağdaş âlimler de bu görüşü benimsemişlerdir. Meselâ Mahmûd Nazım Nesimî ve Canan, "Tıbb-ı nebevînin kaynağı Kur'an ve sünnettir" diyerek kanaatlerini yansıtırlar. Nesimî, bu görüşüne Yunan tıbbında ve Araplarda bilinmeyen bazı tedavi yollarının Hz. Peygamber tarafından uygulanmasını delil olarak gösterir.

b. Bağlayıcı olmadığını savunanlar

İslâm âlimleri içinde, Hz. Peygamber'in (a.s.) asıl görevinin dini tebliğ ve tatbik olduğunu savunarak, hayatın diğer alanlarına dair uygulamalarının onun yaşadığı coğrafya ve içinde yetiştiği kültürle yakın alâkasından hareketle, bunların dinî bağlayıcılığının bulunmadığı görüşünü benimseyenler bulunmaktadır. Bunlar, Hz. Peygamber'in ismet sıfatı ile bazı içtihatlarında yanılmasının arasını bağdaştırabilmek için sünneti, dinî ve dünyevî şeklinde ikiye ayırarak problemi çözmeye çalışmışlardır.

Tespit edilebildiği kadarıyla İslâm tarihinde ilk defa tıbb-ı nebevînin bağlayıcı olmadığını iddia edenlerin başında Mu'tezile kelamcıları gelmektedir. Onlar, Resûl-i Ekrem'in hastaları tedavi etmesinin peygamberliğiyle ilgisi bulunmadığını, hekimlerin tedavi yöntemlerinde olduğu gibi, Hz. Peygamber'in yaptığı tedavilerde de şifanın "ilaçların tesiriyle" ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir.

İbn Haldun (ö. 808/1406) da tıbb-ı nebevînin nübüvvetle ilgisinin bulunmadığını iddia eden âlimlerdendir. O, tıbb-ı nebevî ile ilgili olarak şu değerlendirmede bulunur:

"İslâm şeriatı zâhir olduktan sonra nakil ve rivayet edilen tıp, Arapların âdetleri kabilindedir. Allah Resûlü-nden tıba dair rivayet edilen sözler, Araplar arasında muttat olan tıba aittir. Hz. Peygamber'in hâllerinden bahsedilirken, onun tıpla ilgili bazı hâlleri nakledilmişse de bunlar bir âdet ve tabiî hâller cümlesinden olup Peygamber'den nakledilen meşru işler ve ameller kabilinden değildir. Çünkü Hz. Peygamber ilâhî olan şeriat hükümlerini bildirmek üzere gönderilmiş, tıbbi ve başka âdetleri anlatmak için gelmemiştir. Nitekim hurma tozlaştırma (aşılama) meselesinde Allah Resûlü'nün ashâbına 'Siz dünya işlerini benden daha iyi bilirsiniz' buyurması

buna işaret eder.” Ayrıca İbn Haldun, hastaların iyileşmesinde psikolojik durumun da rolünü dikkate alarak bazı hastaların Hz. Peygamber’in tıbbî tavsiyeleriyle iyileşmesinin psikolojik sebeplerle olabileceğini ifade etmiştir. Karnı ağrıyan kişi bal şerbetini inarak içtiği için tesirini görmüştür.

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö.1176/ 1762) de sünneti, “risalet görevini tebliğ kabilinden olan sünnet”, “risalet görevini tebliğ kabilinden olmayan sünnet” şeklinde ikiye ayırmaktadır. Dihlevî’ye göre tıpla ilgili ve ibadet niyeti olmaksızın âdet kabilinden olan hadislerle, folklor türünden olup ümmetinin anlattığı şeyleri Resûlullah’ın zikretmesi ayrıca Resûlullah’ın o güne has bazı cüz’i maslahatın teminine yönelik ve devlet başkanı sıfatıyla yaptığı bazı tasarruflar, “risâlet görevini tebliğ kabilinden olmayan sünnet”e girmektedir. O, bu saydıklarımızın ümmeti bağlayıcı olmadığını belirtir.

Fazlur Rahman da tıbbın kaynağı ve oluşum sebepleri hakkındaki üç farklı görüşü zikrettikten sonra kendi kanaatini ifade etmiştir. O, tıba dair hadislerin birçoğunun Resûl-i Ekrem’in söz ve fiileri çerçevesinde müteakip nesiller tarafından yapılan yorumlar olup bunların kendisine sonradan izafe edildiğini ve tıbbî mânevileştirme ve ona kıymet kazandırmanın amaçlandığını ileri sürmüştür.

Çağdaş âlimlerden Yusuf el-Karadavî’ye göre kan aldırma, çörekotu ve sürme kullanmak gibi tıp hadislerini uygulamak sünnet değildir. Ona göre nebevî tıbbın ruhu yani amacı önemlidir. Nebevî tıbbın ruhu da insan sağlığına önem vermek, tedavi olmak ve hastalıklardan korunma gibi hususlardır.

Netice itibarıyla her şeyden evvel Hz. Peygamber’in görevleri değerlendirilirken gündeme getirilen dinî-dünyevî ayrımı, oldukça problemlidir, sübjektif ve sınırlarının belirlenmesi hayli zor bir konudur. Tıbb-ı nebevî de dâhil siyaset, hukuk, ekonomi, sosyal kurumlar, sağlık ve eğitim gibi alanlar dünyevî gibi görünse de biz Allah Resûlü’nün bu sahaya giren söz ve davranışlarının da dine dâhil olduğu kanaatindeyiz. Resûlullah’ın birebir uygulamalarından, araçlardan ziyade amacın önemli olduğunu, sağlığın kıymetini bilip hastalıklardan korunmak (tıbb-ı vikâî), tedaviye başvurmak (tıbb-ı şifâhî) gibi unsurların tıbb-ı nebevînin özünü teşkil ettiğini düşünüyoruz. Efendimizin tıbbî bazı uygulamaları, onun “dine dair öğretileri” anlamındaki uyulması hidayet, terki dalalet olan sünen-i hüda olmasa da uyulması güzel, terki mübah olan zevâid sünnet şeklinde değerlendirilebilir.

4. Tıbb-ı Nebevînin Temel Özellikleri

Doğrusu Hz. Peygamber’in asıl vazifesi insanları İslâm’a davet etmek, Allah’ın emirlerini bildirmek, şeriatı açıklamak ve uygulamaktır. Buna kısaca risalet diyebiliriz. Ancak Allah Resûlü’nün ashâbının sağlığı ile ilgilenmediği, çevresindeki problemlere duyarsız kaldığı düşünülemez; zira Allah’ın emir ve yasaklarının “hakkıyla yerine getirilebilmesi” her şeyden önce kişinin sağlıklı olmasına bağlıdır. Bu sebeple Allah Resûlü’nün asıl mesleği tıp olmasa da şeriatı tamamlamak için ihtiyaca göre ümmetinin sağlıklı olmasına yönelik birtakım tavsiyelerde bulunmuş ve imkânlar ölçüsünde ashâbının tedavisi ile meşgul olmuştur.

Ancak bu noktada Resûl-i Ekrem’in tıp bilgisi, geniş anlamda tıbb-ı nebevî ile tabiplerin tıp bilgisi arasında ne gibi farkların olduğu sorusu gündeme gelmektedir. Bazı İslâm âlimlerine göre tıbb-ı nebevîyi diğerlerinden ayırt edici bazı temel özellikler vardır: Bunlardan ilki kaynağı ile ilgilidir. İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) göre tıbb-ı nebevî; kâmil akıl, peygamberlik nuru ve vahiy mahsulü olduğundan diğer tıplardan temelde farklıdır. Bu sebeple ona göre Hz. Peygamber’in tıbbî bilgileri yakînî, kat’î ve ilâhîdir.

Tıbb-ı nebevînin diğer tıplardan başka bir farkı ise onun kapsamıdır. O, sadece hastalıklarla değil kişinin aile hayatı, akraba ilişkileri, toplum içindeki davranışları, yemesi, içmesi, giyimi, uykusu ve cinsî hayatı gibi hayatın her alanı ile ilgilendir. Resûl-i Ekrem'in tedaviden önce koruyucu hekimliğe yoğunlaştığı söylenebilir. Yukarıda da vurgulandığı gibi, helal ve temiz gıdalarla dengeli beslenme, perhiz, az yemeyi tercih edip mideyi tıka basa doldurmayıp üçte birinin yemek, üçte birinin su, geri kalanın ise boş kalması ve zararlı şeylerden kaçınma, nebevî tıbbın temel karakteristiklerindedir. Bu hususlar bugünkü tıpta da tavsiye edilmektedir.

Bu esaslar çerçevesinde tıbb-ı nebevînin temel özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- a. Hastalığı da şifayı da yaratanın Allah Teâlâ olduğu,
- b. Koruyucu hekimlik (et-Tıbbu'n-vikâî),
- c. Temiz ve helal gıdalarla beslenme,
- d. Dengeli beslenme ve perhiz,
- e. Ölüm hariç her hastalığın şifasının olduğu ve çaresinin aranması gerektiği,
- f. Tedavi olmanın zarureti,
- g. Maddî hastalıkların yanında psikolojik rahatsızlıklar ve sihrin de tıbb-ı nebevînin ilgi alanı içinde olduğu,
- h. Bazı bitki, yiyecek ve içeceklerde şifa özelliğinin bulunduğu,
- i. Haramda şifa aramayı yasaklaması,
- j. Alanında mütahassis olan kişiler eliyle tedavi olmak gerektiği
- k. Ehil olmayan kişilerin, verdikleri zararı tazmin edecekleri (hasta hakları),
- l. Dua ve tedavi ile iyileşmenin de kader içinde mütalaa edilmesi gerektiği,
- m. Resûl-i Ekrem'in kendi yaşadığı dönemin imkânlarına göre tavsiyelerde bulunduğu,
- n. Onun çağları aşan tıbbî tavsiyelerinin de mevcudiyeti,
- o. Tıpta tedavi ve şifa imkânlarının maddi vasıtalarla sınırlı olmadığı,
- p. Hastalıklara karşı duanın gücünden yararlanılması ve Kur'an'ın şifa niyetiyle okunabileceği,
- r.Şifa bulmak için uygulanan beşerî yöntem ve kullanılan maddelere kişinin mutlak kudret atfetmemesi gerektiği,
- s.Hz. Peygamber'in tıbbi ve tedaviyi gizemli, sihirselsel ve büyüsel alandan çıkarıp herkese ve akla açık hâle getirmek suretiyle rasyonelleştirdiği.

Sonuç

Tıbbî hadislerin vahiy ürünü olup olmadığı meselesi, sünnet-vahiy ilişkisi temelinde, ulemâ arasında tartışmalıdır. Sünnetin vahiy mahsülü olup olmadığına ya da ne ölçüde vahye dayandığına dair tartışmalarda olduğu gibi, tıbb-ı nebevînin de kaynağı tartışılmış ve tıbbî hadislerin vahiy ürünü olduğu, hiçbirinin vahye dayanmadığı ve bir kısmının vahye istinat ettiği şeklinde "üç farklı görüş" ortaya çıkmıştır.

Tıbb-ı nebevî konusunda asla göz ardı edilmemesi gereken husus, peygamberlerin asıl görevinin dini tebliğ ve ümmetlerini irşad ve şeriatı tatbik etmek olduğudur. Ancak bu durum, dinin tam olarak yaşanabilmesi için temel şartlardan biri sağlık

olduğundan, diğer peygamberler gibi Resûl-i Ekrem'in de ümmetinin sağlığı ile yakından ilgilenmesine mani değildir. Bu sebeple tıbbın ilkeleri ile bazı tedavi usullerinin ve bazı bitkilerin hassalarının farklı bir vahiy türü ile (gayr-i metlûv vahiy) Hz. Peygamber'e bildirildiğine, geçmiş bazı peygamberlerin de aynı mazhariyete erdiğine dair rivayetler vardır.

Bu çalışmamız bize, tıbb-ı nebevînin birtakım evrensel prensipler getirdiğini, söz konusu prensiplerin "temelde" Kur'an'a ve sünnetin belli bir kısmını oluşturan gayr-i metlûv vahiy türüne dayandığını göstermiştir. Allah Resûlü'nün mezkûr evrensel prensiplerin dışındaki sağlıkla ilgili tavsiye ve uygulamaları, büyük ölçüde kendi görüş, kıyas ve tecrübelerinin yanında, zamanının çevre kültürlerinin ve içinde yaşadığı muhitin tıbbî birikim ve tecrübesine de dayanmaktadır. Bu, meselenin teorik ve tespiti yönüdür.

Ancak bu noktada bazı problemler vardır:

- a. Tanım ve kapsamı ile alâkalı olarak tıbb-ı nebevîden evrensel ilkeleri mi anlamalıyız, yoksa yerel ve tarihsel uygulamaları mı?
- b. Tıpla ilgili olarak nakledilen rivayetlerin sübutü ve sıhhati,
- c. Evrensel olanlarının tespitine bağlı olarak bağlayıcı olan ve olmayanların belirlenmesi,
- d. Tıbbî tavsiyelerin her insan üzerinde aynı etkiyi gösterip göstermediğidir.

Kanaatimizce tıbb-ı nebevînin yerel ve tarihsel uygulamalardan ziyade sağlıkla ilgili olarak Resûl-i Ekrem'in koymuş olduğu "evrensel prensipler" olarak anlaşılması, ancak bu kısmının bağlayıcılık niteliği taşıdığı görüşü daha isabetlidir. Nitekim tıbb-ı nebevî ile ilgili hadislerin bir kısmının vahiy ürünü, bir kısmının Arapların ve çevre kültürlerin bu konudaki bilgi ve tecrübelerinden yararlanarak Resûl-i Ekrem'in bunlara kendi tecrübelerini de katarak yaptığı tavsiyelere dayandığı, İslâm âlimlerinin çoğunluğunun benimsediği görüştür. Hadislerde Allah Resûlü'nden gelen açık ifadeler yoksa tıbb-ı nebevîye dair hadis ve uygulamaların (sünnet) vahiy ürünü olup olmadığı, ancak onların taşınması gereken özellikleri değerlendirilerek anlaşılabilir. Bu temel özellikler kısaca, "Kur'ân'ın ve sünnetin ana ilkeleriyle bağdaşma, ayrıca tıbbın genel ilkeleriyle uyum içinde olma" şeklinde özetlenebilir.

Tıbb-ı nebevînin özü, Allah'ın devası olmayan hastalık yaratmadığı, her şey ilâhî takdirle olsa da tedbir almanın, kendimizi tehlikeye atmamanın ve sağlığı korumanın, hastalığa yakalandığında tedavi olmanın da Allah'ın emri ve kaderi cümlesinden olduğudur. Nitekim her derdin devasının yaratıldığına dair hadiste doktorları ve ilgili diğer uzmanları hastalıkların çaresini bulmaya ve bu hususta çaba sarf etmeye teşvik vardır. Tıbb-ı nebevînin önemli yönlerinden biri dua, rukye gibi uygulamalardır; diğerleri insanlık tecrübeleriyle de bulabilir.

Burada dikkat çekeceğimiz diğer bir husus, konumuzla ilgili olarak günümüz tıbbının tespitlerine aykırı olan hadislerin ya da sahih hadislere zıt olan tıbbî bulguların yanlış olabileceğinin gözden kaçırılmamasıdır. Zira pozitif ilimlerde de mutlak doğru yoktur. Bugün doğru diye kabul edilen bir husus, daha sonra yapılan derin araştırmalarla değişebilmektedir. Bu sebeple tıba dair bazı rivayetlerin en azından ihtiyatla karşılanması, onları kesin olarak reddetmeden, belki ileride uygulanması gerekebilir diyerek tevakkuf etmek daha uygun bir tavır olacaktır.

Ayrıca Hz. Peygamber'in sağlığa dair koymuş olduğu evrensel ilkelerde değil, uygulamalarında ve tavsiye ettiği bazı tedavi usulleri konusunda ihtiyatlı davranılmalıdır. Çünkü tıbb-ı nebevîye dair bir dizi çalışma yapmadan bu konudaki tavsiyelerin Hz. Pey-

gamber dönemine mahsus olduğunu iddia etmek ve bu konudaki hadisleri hemen zayıf ve mevzu gibi peşin değerlendirmelerle göz ardı etmek, ilmî ve isabetli bir tutum değildir. Önce tıpla ilgili rivayetlerin sahih olanlarının tespit edilmesi, ardından bunların geçerliliğinin tıp, mikrobiyoloji, eczacılık, farmakoloji, ilahiyat gibi bilim dallarının uzmanlarının “müşterek çalışması” ve yapılacak deneylerle test edilip doğrulanması, evrensel ve bilimsel parametreler ile test edilmesi, buradan alınacak neticelere göre hareket edilmesi en isabetli yol olarak gözükmektedir.

Son söz olarak Hz. Peygamber’in “resûl” yönünün yanında “beşer” yönünün de dikkate alınması zaruridir. Bununla birlikte “vahiy alan bir beşer” olarak vahyin kontrolü altında bulunan ve ümmete model olarak gösterilen Allah Resûlü, tıp konusunda da ümmetine rehberlik etmiştir. Ancak tıbb-ı nebevî ile ilgili daha fazla ve müşterek ilmî çalışmalar yapılmasına ihtiyaç vardır.

Kaynakça

- Albayrak, Halis, Kur’an’da İnsan-Gayb İlişkisi, İstanbul 1993.
- Âmirî, Ebu'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf, Kitâbu'l-ilâm bi menâkıbı'l-İslâm (nşr. A. Abdulhamid Gurâb), Kahire 1967.
- Atmaca, Veli, Hadislerde Rukye, Rağbet Yayınları, İstanbul 2010.
- , “Tedavi ve İnanç Meselesine Dair Hadisler Çerçevesinde Tıbb-ı Nebevî'nin İnanç Boyutu Üzerine”, Hadis Tetkikleri Dergisi, IX: 2, 2011.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Haneffî (ö. 855/1451), Umdetü'l-kâri şerhu Sahîhi'l-Buhârî, İdâretü't-tibâati'l-müniriyye, Kahire ty.
- Browne, Edward G., İslam Tıbbı (çev. Enise Anaş), İnkilap, İstanbul 2012.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö.256/870), Sahîh-i Buhârî, (el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ içinde) Dâru Sahnun, Tunus; Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Canan, İbrahim, Hz. Peygamber'in Sünnetinde Tıp, Akçağ Yayınları, Ankara 1995.
- , Kütüb-i Sitte: Muhtasarı Tercüme ve Şerhi, Akçağ Yayınları, Ankara, t.y.
- Denizkuşları, Mahmut, Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîslerde Tıp, İstanbul 1996.
- Dihlevî, Ebû Abdilazîz Kutbüddîn Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhiddîn ed-Dihlevî el-Fârûkî (ö.1176/1762) (çev. Mehmet Erdoğan), Huccetullâhi'l-bâliga, İstanbul 1994.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî (ö. 275/889), Sünenü Ebî Dâvud (el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ içinde) Dâru Sahnun, Tunus; Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.
- Elgood, C. A Medical Hstory of Persia and the Eastern Caliphate, Cambridge University Press, Cambridge 1951.
- Fazlur Rahman, İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp (çev. Adnan Bülent Baloğlu, Adil Çiftçi), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1977.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd Hüccetü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), el-Müstesfâ min ilmi'l-usûl (dirâse ve tahkîk Hamza b. Züheyr Hafız), eş-Şeriketü'l-Medineti'l-Münevvere li't-tibâa ve'n-neşr, Cidde t.y.
- Genç, Mustafa, Sünnet Vahiy İlişkisi, Kitabi Yayınevi, İstanbul 2009.
- Görmez, Mehmet, Hadis İlminin Temel Meseleleri, Otto, Ankara 2014.

Hâkim, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi Muhammed en-Nisâburî (ö. 405/1014), el-Müstedrek ale's-Sahîhayn, Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, Haydarabad 1915.

Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed (ö. 388/988), Meâlimü's-sünen (Münzirî'nin muhtasarı ile birlikte) Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1980.

-----, İ'lâmü'l-hadis fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî (thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman), Câmîatü Ummu'l-Kurâ, Mekke 1980.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), Fethü'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî, (thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz) Darü'l-Fikr Beyrut 1416/1996.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406), Mukkaddime (çev. Zâkir Kâdiri Ugan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986.

İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî İbn Hazm (ö. 456/1064), el-İhkâm fî usûl-i ahkâm, Beyrut 1403/1983.

İbn Kayyim, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed el-Cevziyye (ö. 751/1350), et-Tıbbü'n-nebevî (thk. Abdülganî Abdülhalik), Darü Kütübi'l-ilmîyye, Beyrut ts.

-----, Zâdü'l-me'ad (çev. Muzaffer Can), Cantaş Yayınları, İstanbul 1991.

-----, İ'lâmü'l-muvakkîn, Beyrut 1991.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), Tefsîrül-Kur'âni'l-azîm/Tefsiru İbn Kesîr, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1401.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvinî (ö.273/887), Sünenü İbn Mâce (el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ içinde), Dâru Sahnun, Tunus; Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.

Kadı İyaz, Ebü'l-Fazl İyaz b. Mûsâ b. İyaz el-Yahsubî (ö.544/1149), Şifâ-i Şerîf (tercüme ve notlar Suat Cebeci), Rehber Yayıncılık, Ankara 1992.

Karacabey, Salih, "Hadis Vahiy Münasebeti ve Tıpla İlgili Hadisler Hakkında Hattâbî'nin Görüşleri", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1992, cilt: IV, sayı: 4, s. 217-226.

Karaman, Hayrettin, "Bağlayıcılık Bakımından Resûlullah'ın Davranışları", Hz. Peygamber ve Aile Hayatı, Ensar, İstanbul 1993.

Karadâvî, Yusûf, Sünneti Anlamada Yöntem (trc. Bünyamin Erul), İstanbul 1991.

Khan, Muhammed Salim, Islamic Medicine, Roudledge, London, Boston 1986.

Kırbaçoğlu, Hayri, İslam Düşüncesinde Sünnet, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1996.

Köktaş, Yavuz, Günümüz Hadis Tartışmaları, İFAV, İstanbul 2012.

Kutluay, İbrahim, Sünnete Göre Kutsiyet, Çıra Yayınları, İstanbul 2010.

Leknevî, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed (ö. 1304/1886), Tuhtetü'l-ahyâr bi ihyâi sünneti'l-ebrâr (Gözden geçiren Abdulfetth Ebû Gudde), Mek-tebetü matbaati'l-İslâmî, Beyrut 1992.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Himyerî (ö. 79/795) el-Muvatta, Çağrı Yayınları İstanbul 1992.

Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir (ö. 150/767), Tefsîru Mukâtil b. Süleyman (thk. Ahmed Ferid), Dâru Kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1424/2003.

Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdür-rauf b. Tacilarifin b. Ali (ö.1031/1622), Feyzü'l-kadir şerhi'l-Câmiî's-sağîr, Dârü Kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1415/1994.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâburî b. el-Haccâc, (ö. 261/875) Sahîhu Müslim (el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ içinde), Dâru Sahnun, Tunus; Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb (ö. 303/915) Sünenü'n-Nesâî (el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ içinde), Dâru Sahnun, Tunus; Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.

Nesimî, Mahmûd Nâzım, et-Tıbbü'n-nebevî ve'l-ilmü'l-hadis, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1987.

Nurbaki, Haluk, İslâm Dininin Sağlığa Verdiği Önem, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara 1985.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), el-İtkân fî ulûmî'l-Kur'ân, Mısır 1278.

-----, İtmâmu'd-dirâye li kurrâ-i'n-nikâye, Beyrut 1985.

-----, el-Menhecü's-sevî ve'l-menhelü'r-revi fî't-tıbbî'n-nebevî (thk. Hasan Muhammed Makbuli Ehdel), Müessesetü'l-Kütübî's-sekafiye, Beyrut 1986.

Tekineş, Ayhan, "Alternatif İslâmî Tıp, Tıbb-i Nebevî", Divan, 1998/1, s. 57-72.

-----, "Tıbb-ı Nebevî'nin Metafizik Temeller", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 23 (2010/Ocak-Haziran), 119-138.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhamed b. İsâ b. Sevre es-Sülemi (ö. 279/892), Sünenü't-Tirmizî, (el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhâ içinde), Dâru Sahnun, Tunus; Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö.748/1348), et-Tıbbü'n-nebevî (thk. Ahmed Rifad Bedravî), Dâru İhyâi'l-ulûm, Beyrut 1990.